

Bir Osmanlı Aydınını Ahmet Mithat Efendi ve Bazı Felsefi Görüşleri*

An Ottoman Highbrow Ahmet Mithat Efendi and his Some Philosophical Views

Zafer ÇAYLI^a

^a Doktora Öğrencisi., Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
e-Posta: zafercayli0@gmail.com , <http://orcid.org/0000-0002-6137-4626>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi:	16.09.2019
Kabul Tarihi:	20.11.2019
Yayın Tarihi:	27.12.2019

Özet

Tanzimatla birlikte pozitivist anlayışın bir yansıması olarak ortaya çıkan din ve felsefe arasındaki ayrışma bu iki olgunun farklı mecralarda tartışılmasını da beraberinde getirmiştir. Aydınların pozitif ve/veya dini ilimlerle ilgilendiği Osmanlı modernleşmesinde din-felsefe ilişkisi yaşanan zamana göre farklı yönleriyle tartışılma imkânı bulmuştur. Bu kaotik dönemin düşünürleri yaşanan problemlere geleneksel veya modern anlamda bir çözüm arayışına girmişlerdir. Kimi yazarak, kimi Avrupa'ya gidip orada öğrendiklerini buraya nasıl getirebiliriz arayışı içerisinde, kimi ise geçmişi sorgulayıp mevcut kaotik durumdan çıkmanın arayışını göstermektedirler. Ahmet Mithat Efendi Osmanlı'nın siyasi, iktisadi, dini, ictimai, ahlaki ve düşünsel alanda buhranların olduğu son döneminde yaşamıştır. Bu çalışmamızda literatürümüzde bir edebiyatçı olarak yer bulan ancak felsefe, tarih, iktisat, din, eğitim vs. alanlarında eserler bırakmış konformist ve pragmatist tutumuyla dikkat çeken, düşünce hayatında radikal değişimler yaşayan Ahmet Mithat Efendi'yi incelemeye çalışacağız. Uzmanlık alanı itibarıyla edebiyatından bahsetmek bizim çalışma kapsamımıza girmese de bazı edebi eserlerinde din ve felsefeye dair görüşleri dikkat çekmektedir. Ahmet Mithat Efendi kimi Osmanlı aydınlarının iddia ettiği felsefenin dinsizliğe ve ateizme sebep olduğu anlayışını reddetmektedir. Bunu gerek dini referanslar ile gerekse geçmişten günümüze kadar yaşamış Müslüman filozofları örnek göstererek ispatlamaya çalışmıştır. Ahlak anlayışı dini referanslar ile birlikte geleneksel ve pragmatik bir özellik gösterir. Batı kaynaklı natüralizmin ve pozitivism akımlarının insanın manevi yönünü inkâr ve ihmal etmesi dolayısıyla Türk aile yapısına ve ahlakına zarar verdiğini iddia eder. Batıda hızla yayılan intihar vakalarının ve yakın arkadaşı Beşir Fuad'ın intiharına bu gibi yıkıcı anlayışların sebep olduğunu iddia eder. Ahmet Mithat Efendi çalışmalarında batı medeniyeti ile İslam medeniyetini kıyaslayarak İslam medeniyetinin geçmişte insanlığa büyük katkılarının olduğunu söyler. Ancak yaşadığı çağda Müslümanların geri kalmasının üzüntüsünü yaşarken bu zor durumdan kurtulmanın yolunun da Türk İslam kültürünü ve medeniyetini önyargısız bir şekilde yeniden canlandırmak olabileceğini iddia eder. Geçmişte İslam medeniyetinde birçok mucit ve ilim adamı yaşadığını Müslümanların doğru bir İslam anlayışı ile bunu tekrar başarabileceklerini iddia eder. Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı dönemde birçok fikri akım mevcut olup bunları ayrıntılı bir şekilde ele almayacağız. Düşünsel hayatında büyük değişim ve dönüşümler yaşayan mütefekkirimiz edebiyat, din, tarih, eğitim, felsefe gibi alanlarda yazmış olduğu birçok eserinde doğrudan veya dolaylı olarak din veya felsefeye dair görüşlerini işleme ile dikkat çekmektedir. Biz de bu çalışmamızda Ahmet Mithat Efendi'nin din, felsefe, ahlak, pozitivism, materyalizm ve natüralizm ile ilgili düşüncelerini inceleyip felsefesinin amaç ve yöntemleri hakkında değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Materyalizm, Pozitivism, Ahlak, Din, Felsefe

* Bu makale, Konya NEÜ, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri ABD. Din Felsefesinde yapmış olduğumuz Ahmet Mithat Efendi'nin Din-Bilim İlişkisine Dair Görüşleri adlı yüksek lisans tezimizin ilgili bölümünden esinlenerek yazılmıştır.

Giriş

XIX. yüzyıl Osmanlı aydınlarımızın düşünsel serüveni Batı felsefesiyle sınırlı kalmamış, Doğu (İslâm) felsefesiyle de ilgilenilmiştir. Dönemin aydınları felsefeyi Doğu ve Batı felsefesi olmak üzere iki yönlü değerlendirme şansına sahip olmuşlardır. Dönemin felsefi akımları, yalnızca yaşanılan devri değil Cumhuriyet devrini hatta günümüzü de etkilemiştir. Osmanlıda felsefe öğrenimi, mantık ve hukuk ile beraber medresenin bir parçasıdır. Felsefe öğretimi, öncelikle İbn Sinâ, İbn Rüşd, Fârâbî, Bîrûni, Gazzâlî, İbn Haldun gibi düşünürler üstünde durmuştur. Tanzimat döneminden önceki Osmanlı düşünürlerinin Antik Yunan felsefesinden yaptıkları alıntılar bu medrese eğitim vasıtasıyla olmuştur. Dönemin aydınlarının Bacon, Descartes, Spinoza gibi XVI. ve XVII. yüzyıl filozoflarından bihaber olduklarına dair elimizde somut bir veri yoktur. Ahmet Mithat Efendi'nin yaşadığı döneme gelene kadar Osmanlıda sistematik bir felsefeden bahsedemeyiz. Ancak bu dönemin düşünsel durumu felsefe, tarih, sosyoloji, edebiyat bağlamında biraz da girift bir halde karşımıza çıkmaktadır. Bu tecrübe kendisini, fazlaca incelik taşımayan bir felsefi bakışla geri kalmışlık sebebi olarak görülen Doğu mistikliğine karşı Batının ilerleme düşüncesine dayalı pozitivizmi ile organik materyalist Darwinci düşünceyle yansır. İstanbul'da ve Selanik'te neşredilen felsefe dergileri Batı Felsefesi'nin ivedilikle Osmanlıya uygulanması gerektiğini iddia etmiştir. Buna karşın, Jön Türkler'in felsefi ve siyasi düşünceleri ilk meclisin kurucuları olan Yeni Osmanlılar'la mukayese edildiğinde basit ve kurumsallıktan uzak görülür. Yeni Osmanlılar, Rousseau'nun ve Montesquieu'nün fikirlerinden esinlenerek geçmişteki Osmanlı hâkimiyet ve adalet anlayışını tekrar incelemişler, bu bağlamda hukuk ve millet içindeki işlevini önplanda tutmuşlardır.¹ Bu dönemde bir taraftan hürriyet demokrasi gibi siyasi tartışmalar yaşanırken diğer taraftan din felsefe ateizm pozitivizm gibi entelektüel tartışmalar da yaşanmıştır.

Meşrutiyet Dönemi'ndeki hâkim felsefi akımlar pozitivizm, materyalizm, spiritüalizm, ateizm olarak sıralanabilir. Bu dönemde Batı etkileşimli ilk felsefe çalışmalarını Hoca Tahsin, Beşir Fuat, Ahmet Mithat Efendi, Bahâ Tevfik, Subhi Etdem, Memduh Süleyman, Celâl Nuri, Abdullah Cevdet gibi isimlerde görmekteyiz.² Pozitivizmin Osmanlı'ya gelmesinde Servet-i Fünûn, Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâiyât Mecmuası katkıda bulunmuştur.³ Bu dönemde materyalizm akımı fikri anlamda yüksek sesle dillendirilmiş, alternatif olarak spiritüalizm de taraftar bulmuştur. Ayrıca bu dönemde İslamcılık akımı entelektüelist bir anlayış olarak dikkate değerdir.⁴ Meşrutiyet döneminde, din felsefesi alanında da sistematik tartışmalar yapılmıştır.⁵ Bu dönemde Batı görmüş aydınların kimi İslam'ı ve mevcut durumu savunmacı

¹Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (Konya: Selçuk Yayınları, 1992), II: 651-652.

²Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, II: 652-656. BK; Hilmi Ziya Ülken "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", Ankara: AÜİFD, XI, (1963): 28-35.

³Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: Hece Yayınları, 1986), 204-223.

⁴Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 142-143. Ayrıca Osmanlıda Materyalizm ve Spiritüalizm için Bakınız: Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981), 135-151.

Orhan Okay, "İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad," (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 192-219. Ağâh Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 60- 63. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 206-207. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, 2004), 97-98.

⁵Bayram Dalkılıç, *Türkiye'de Din Felsefesine Doğru*, (Konya: Kendözü Yayınları, 2000), 11-17.

bir anlayışla kimi sloganik bir anlayışla kimi de refleksif bir anlayışla felsefi tartışmalar yaşamışlardır.

Dönemin önemli mütefekkirlerinden aynı zamanda daha çok bir edebiyatçı kimliği ile tanınan Ahmet Mithat, gerek edebi eserlerinde gerekse diğer eserlerinde yer yer felsefeye ve dine dair görüşlerini dolaylı olarak işlemiş aynı zamanda felsefe ve dine dair müstakil eserler de yazmıştır. Biz de bu çalışmamızda düşünürümüzün genel felsefe anlayışı ile birlikte din, ahlak, pozitivizm, natüralizm, materyalizme dair görüşlerini inceleyip felsefesinin amaç ve yöntemi hakkında genel bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. Düşünürümüz, derin bir felsefi tartışma ve bilgilendirmeden ziyade felsefeye pragmatik açıdan bakmış ve avama da hitap edecek bir anlayışı benimsemiştir. Aynı zamanda felsefe ile ilgili bir takım görüşlerini ifade ederken ya batıya karşı bir savunmacı anlayışı benimsemiş ya da İslamî temellendirme yoluna gitmiştir. Ayrıca felsefeyi teorik bir tartışma alanından ziyade dini, içtimai ve pratik hayatla ilişkilendirmeye çalışmıştır. Yine yaşadığı dönem ve tecrübeleri dolayısıyla düşünsel hayatındaki radikal değişimler onun felsefe anlayışına da sirayet etmiştir. Gerek gördüğü eğitim gerekse entelektüel çevresi onun felsefi anlayışını belirlemede önemli rol oynamıştır. Ayrıca yaşadığı dönemdeki bir takım siyasi olaylar düşünürümüzün fikirlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Şimdi düşünürümüzün felsefeye bakışını ana hatlarıyla inceleyelim.

Felsefeye Bakışı

XIX. yüzyılın en üretken muharrirlerden yazı makinesi olarak da bilinen Ahmet Mithat'ın hayatına ve ilmi çalışmalarına bakınca genel itibarıyla felsefeyi dinsizlik olarak gören bir topluma aslında bunun böyle olmadığını ispatlama gayesinde olduğu dikkatimizi çekmektedir. XVIII. ve XIX. yüzyılın felsefi anlayışların etkisinde olduğu görülmektedir. Gerek din felsefesi gerekse diğer felsefi problemleri, inandığı ve sahip olduğu inanç ve kültürle irdelemiş, bu fikirlerini doğu batı felsefesi bağlamında bir sentez haline getirebilmiştir. Yaşadığı dönem itibarıyla Batıdaki ilmî, fennî ve teknolojik gelişmeler çerçevesinde seküler/pozitivist bir (b)ilim anlayışının artması ve bunun bizim düşünürlerimizi de etkilemesi söz konusudur. XIX. yüzyılda birçok düşünür, materyalizm, ateizm, evrimcilik, deizm, pozitivizm, natüralizm gibi akımların büyümesine kapılmıştır. Doğal olarak bu da doğal olarak dönemin muhafazakârlarının felsefeyi dinsizlik olarak algılamasına sebep olmuştur. İşte böyle bir dönemde Ahmet Mithat'ın reaksiyoner bir kimlik ile din ve felsefe arasındaki ortak amacı savunması dikkat çekicidir. Düşünsel hayatında büyük değişimler kaydeden düşünürümüz, ilk başlarda her ne kadar materyalist bir felsefeye kapılmışsa da daha sonraları kimi eserlerinde din ve felsefe anlamında İslam'ın bilime, ahlaka ve felsefeye ne kadar değer verdiğini ve İslam, bilim ve felsefe arasında bir çatışmanın olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Osmanlı düşünce hayatında Ahmet Mithat ile ilk defa Batının felsefe problemleriyle ilgili sistematik olarak fikir alışverişinde bulunulmaya başlanmıştır.

Gençlik döneminde neşrettiği yazılarında İslâm inancıyla çatışmayacağı izlenimini korumak ön kabulüyle kimi materyalist, pozitivist ve rasyonalist anlayışları benimsemiş, fakat ilerleyen zamanda düşünce hayatında spiritüalist, pratik ve pragmatik görüşlere doğru bir eğilim göstermiştir. Bu süreç İslâm ahlâkına ve doktrinine bağlılık göstermesine doğru

ilerlemiştir. *Dağarcık*'ta yayımladığı “*Felsefe ve Filozoflar*” konulu makalelerinde yazılarında filozof kavramının dinsiz ve dine kayıtsız insan manasına geldiği şeklindeki spekülâtif anlayışı eleştirerek filozofun da inanan hatta mütedeyyin olabileceğini iddia etmiş ve İslam filozofları ile onların eserlerini buna delil göstermiştir. Böylece felsefenin önemini kabul etmiş, bu disipline saygısını muhafaza etmekle birlikte, hakikatı aramada felsefe ile aynı hedefe yöneldiğine inandığı dinin, toplumu yönlendirmede felsefeden daha etkili olduğu kanaatindeydi. Pragmatist bir yaklaşım ile din anlayışında sadakatli bir Müslüman olan ve felsefe anlayışını bu temele dayandıran Ahmet Mithat, Schopenhauer'ın pesimist felsefesini, Draper'in din ile bilimin çatıştığı iddiasını eleştirmiştir. Ateist Buchner'i savunan Bahâ Tevfik ve arkadaşlarına karşı dini referanslarla cevap vermeye çalışmıştır. Bununla birlikte Batıdaki aydınlanma anlayışına bağlılıkta ve bilgiyi halka indirgemede dikkate değer bir entelektüel tutum sergilemiştir. *Dağarcık* dergisinde neşrettiği “*Hürriyetin Mahiyeti*” konulu makalelerinde ise insanın irade ve özgürlüğünü tamamen inkar eden mekanist ve determinist görüşleri şiddetle eleştirmiş, mutlak özgürlük anlayışını başka bir deyişle anarşizmi de reddetmiştir. Metafizik bakımdan mutlak özgürlüğün yalnızca Allah'a ait olduğunu ve insan için bu genişlikte özgürlükten bahsedilemeyeceğini iddia etmiştir.⁶ Aynı zamanda Cebriye'nin ve Mürciye'nin irade anlayışını eleştirirken Mâtürîdi akidesini daha ma'kul bulmaktadır. Felsefeye dair *Tarih-i Hikmet*, *Voltaire, Paris'te Otuz Bin Budist*, *Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedidesi*, *Ben Neyim*, *Emile Zola'yı Niçin Okumuyorum?* ve *Beşir Fuat*, adlı eserleri ile *Dağarcık* dergisindeki felsefe makaleleri dikkat çekmekle birlikte diğer eserlerinde de özellikle edebi eserlerinde felsefeye dair düşüncelerini yansıtmıştır.

Yaşadığı dönemde Ahmet Mithat, kültür elçiliğine soyunmuş bir fikir adamıdır. Batı'nın yüzyılları bulan bilgi birikimi sonucu oluşmuş olan kanunları hazır bir şekilde almak yerine önce Batıyı tanımaya, onları bu seviyeye getiren toplumsal dinamikleri ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ali Suavî ve Nâmık Kemâl'in eserlerinde Descartes ve Pascal'dan bahsedilmiş olsa da çağdaş Batı felsefesinin problemleri üzerinde sistematik bir perspektif ile durulmamıştı. İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn Hâldun'u felsefi düşünce için kâfi gören mütedeyyin Tanzimat aydınları, Batıdaki teknikten, siyasî inkılâbı gerçekleştirecek fikirlerden başka bir şey ummamıştı. Osmanlı okurları Batı'daki edebî tartışmalardan, bilimsel ilerlemelerden, hatta dine karşı fikri anlayışlardan onun yazılarıyla haberdar olmuştur.⁷ Daha önce de belirttiğimiz gibi Ahmet Mithat, başlangıçta materyalizm anlayışını benimserken düşünce hayatındaki bir takım radikal değişimlerle İslam ahlakına ve doktrinine kuvvetle bağlanmıştır. Bu değişim ve dönüşümün en somut delili *Tarih-i Hikmet* adlı bir eseri kaleme almasıdır. Bu eser kısa bir felsefe tarihi denemesi olmuştur. Ayrıca neşrettiği *Dağarcık* adlı dergisinde birtakım tercüme ve te'lif felsefe makaleleri yayımlamıştır. Yine bu dergide yayımlanmış olduğu “*Felsefe ve Feylosof*” adlı makalesinde felsefenin tarihsel ve epistemolojik tahlillerini yapmış Tales'ten Aristo'ya kadar birçok düşünürün felsefe tanımlarını vermiştir. Felsefeyi;

⁶ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 216-224.

⁷Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 234. BK: Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 115-116.

"Eurenin bütün kısımlarının birbirleriyle olan bağlantıları ve ilişkileri üzerinde düşünmektir." şeklinde tanımlamıştır.⁸ Felsefeyi determinist ve pragmatist bir bakış açısı ile ontolojik, kozmolojik ve epistemik bir perspektif ile tanımlamaya çalışır. Aynı zamanda felsefenin entelektüel ve kognitif yönünden ziyade fonksiyonelliğine önem verir.

Pythagoras felsefeyi eşyanın tabiatının araştırılıp incelenmesi şeklinde tanımlar. Eğer felsefe eşyanın tabiatını araştırma ve inceleme ise o halde sabit ve mutlak bir felsefeden değil birçok felsefeden bahsedilmesi gerekmektedir. Buna göre Doğu'nun hikmeti ile modern Batı felsefesinin birbirinden etkileşimi ve ayrışımı yeniden ele alınarak ortak bir kültür mirası bağlamında felsefe anlayışları ortaya konulmalıdır. İşte böyle bir anlayış ve amaçla yola çıkan Ahmet Mithat, felsefeyi; "Söz eylemine uyan birinin elinde her şeyin, her hükmün doğrusunu ortaya koymak." şeklinde tanımlamıştır. Yaşadığı dönem itibariyle mevcut felsefi akımlar dikkate alındığında, birçok düşünürümüzün felsefeye bakışını ve felsefeden beklentisinin farklı olması dolayısıyla sistematik bir düşünceden yoksun olduğunu iddia etmiştir. Ancak dönemin düşünürlerinin yaşadığı bu problemin birçok nedeni olduğu göz ardı edilmemelidir.⁹ Doğu İslam toplumundaki yaşanan buhranlar uzun zamandır yaşanan din-felsefe tartışması ve dönemin siyasi durumu bu problemlerin başlıca sebepleri arasında sayılabilir.

Ahmet Mithat, yukarıda geçen makalesinde, "feylesof" denilince insanlarda dinsiz(ateist) veya dine kayıtsız(deist-agnostik) bir insan imajı uyandığını belirtmiştir. Ayrıca bu makalesinde filozofun ve bilim adamına yüklenen anlamlarda bir kavram kargaşası yaşandığını kimi zaman filozofun bilim adamı kimi zaman da bilim adamının filozof olarak görüldüğünü iddia etmektedir. Diğer yazılarında olduğu gibi bu yazısında da din mevzusunu irdelemeyi ihmal etmemiştir. Ona göre felsefenin her yerde hakikati irdelemesi gibi dinin de bir hakikat arayışı içerisinde olduğu realitedir. Düşünürümüze göre karşılaşılan problemlerin en doğru çözüm yollarından biri felsefedir. Çünkü felsefe insanın var olduğu günden, doğal olarak düşünmeye başladığı günden beri vardır.¹⁰ Felsefeye olan bu ilgisi yüzünden muasır düşünürler tarafından dinsizlikle bile itham edilmiştir. Fakat felsefenin akli kullanmada ne kadar önemli olduğunu, Batı'nın bilimsel zihniyeti kazanmasında felsefenin hazırladığı alt yapının önemini bilmekle beraber, felsefi akımların da hiçbir zaman dinin yerini tutamayacağını iddia etmiştir. Dinin bir hikmet yolu olduğunu Schopenhauerizm gibi yalnız güzergâhını belirlemiş olanların birkaç defacık gelip geçtikleri patikalara benzemeyeceğini söylemiştir. Belki bir semavi kitapla ilk güzergâhı belirlenmiş olan bu yol üzerinde, nice bin akıllı mühendis ve hâkim işleyerek gereken yerlerini incelikli iç hatlarıyla aydınlatan, düşülecek yerlerine korkuluk ve atlambaç yerlerine köprü gibi şeyler yapa yapa körlerin bile hedeflerine ulaşmayı başarabilecekleri mükemmellik derecesine vardırılmıştır.¹¹ Düşünürümüzün felsefenin tanımlanması, tarihsel kökeni ve toplumsal fonksiyonu açısından özgünlüğü dikkate değerdir. Şimdi düşünürümüzün pozitivist bakışını inceleyelim.

⁸Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 111.

⁹ Ahmet Mithat, 'Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi/ Schopenhauer'in Yeni Hikmeti', *Felsefe Metinleri*, Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayan; Erdoğan Erbay-Ali Utku, (İstanbul: Babil Yayınları, 2002), 22-26.

¹⁰ Ahmet Mithat, *Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi/ Schopenhauer'in Yeni Hikmeti*, *Felsefe Metinler*, 113.

¹¹ Ahmet Mithat, *Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi/ Schopenhauer'in Yeni Hikmeti*, *Felsefe Metinler*, 60.

Pozitivizm ve Naturalizm Eleştirisi

Ahmet Mithat, ilk dönemlerinde bir takım pozitif bilimlere ve onun empirik metotlarına güvenmiş, Emile Zola'nın etkisinde kalarak bu bilimlerde kullanılan metot ve teknikleri sosyal bilim alanlarında da kullanmak istemiştir. Bu bağlamda hayatın deneme–yanılma yoluyla öğrenilebileceğini iddia etmektedir. Merkezinde dinin olmadığı bir dünyanın değerler sistemi, kişilerin vicdanı ve aklıdır. Oysa merkezinde din olmayan bir anlayışın da anarşizmi doğuracağını ve oluşan anarşist ortamın da Emile Zola'nın natüralist ekolünü doğuracağını iddia eder. Böylece dünya görüşünün merkezinde insanın tabii eğilimi ve maddi yanı ağır basmaktadır. Bu anlayışın geleneksel Osmanlı toplumu için doğru olmayacağını söyler. Ayrıca maddeye ait olmayan her şeyin hayalden ibaret olması dolayısıyla da iyilik, doğruluk, dürüstlük, namus, iffet gibi faziletleri romantik edebiyatın fantezileri olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Düşünürümüz bu problemi benimsediği İslamî anlayışı pozitivizmle sentezlemeye çalışır. Ancak pozitivizm karşısında pek tutarlı görüşlere sahip olmayıp, Pozitivist anlayışı dinsizlik konusunda asla kabullenmemektedir. Kendi görüşlerini İslam merkezli ahlak anlayışı bağlamında pozitivizmin ana kriterleri ile temellendirir. Ancak varlık ve varoluş ile ilgili mevzularında kurmaya çalıştığı ilişkilerde epistemik ve ontolojik bağlamda çelişkiler yaşar. Çünkü dinde bilginin de varlığın da orijininde Allah (Tanrı) yer almaktadır. *Paris'te Bir Türk* isimli kitabında bu konu hakkında birtakım görüşlerini belirtmektedir.¹² Görüldü gibi bir edebiyatçı kimliğiyle bilinen Ahmet Mithat, Osmanlıdaki Servet-i Funûn akımını aksine pozitivizm dahi olsa düşüncelerini dini referanslarla temellendirmeye veya entegre etmeye çalışır.

Avrupa, XVIII. yüzyıldan itibaren Kiliseye karşı derinleşen din dışı felsefi düşüncelerle şekillenmekte, akli ve bilimi kutsallaştıran rasyonalizm modernizme doğru ilerlemektedir. Rönesans ile başlayan bu akıl ve bilim serüveni dini olumsuz yönde etkilemiş aklın ve bilimin ilerlemesi dinin hayatın merkezinden kovulmasına sebep olmuştur. Bu durum XIX. yüzyılda materyalizmin ve pozitivizmin düşünce hayatında zirveye çıkmasını dinin ise belli sınıfa hitap etmesine sebep olmuştur. Böylece din bilime ve ilerlemeye en büyük engel olarak görülmüştür. Bunun sonucu olarak Avrupa'da tanrının hükümlerinin yerini insan merkezli evrensel değerler ve hümanistik ahlak sistemi almıştır. Ahmet Mithat, 1887 yılında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde Schopenhauer'ın felsefi görüşleri hakkında bir yazı dizisi yayımlamıştır. Akl-ı selim insanlar için herhangi bir düşünce ve anlayışa önyargıyla ya da körü körüne bağlanmak akıl ve hikmete uygun olmayıp insanın araştırması, irdelemesi, akletmesi, gözlemlemesi, incelemesi ile hüküm vermesi gerektiğine inanır. Bu iddiasını hem dini hem de günlük hayattan refere etme dikkat etmiştir. Onun felsefeye bakış açısında ilk insan zihni düşünmeye başladığı andan itibaren felsefenin de oluşması söz konusudur. Her devirde felsefe, kıymetli olmuş, her inanış ve anlayışa doğrudan veya dolaylı etki ve katkıda bulunmuştur. Ayrıca teistik dinlerin yaşandığı coğrafyalarda bu dinlere alternatif dinlerin ortaya çıkma ihtimali düşük olsa da mevcut felsefi anlayışlara alternatif felsefi anlayışların

¹² Okay, “İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad,” 203. BK: Ahmet Mithat, *Paris'te Bir Türk*, Yayına Hazırlayan, Erol Ülgen, (Ankara: TDK Yayınevi, 2000), 416.

ortaya çıkma ihtimalinin yüksek olduğunu ifade etmiştir. Yeni bir felsefi anlayış ile karşılaşıldığında; bu yeni anlayışın eleştirerek anlamaya çalışılması gerektiği inancına sahiptir. Felsefe ile ilgili görüşlerini Schopenhauere eleştirisi bağlamında genişçe ifade etmektedir.¹³ Natüralistler, ruhun varlığını kabul ederek onun merkezinin zihin olduğunu, inkâr edilmemesi hususunda iddiada bulunarak iki grup arasında farklı iddialar söz konusudur. Bu iddiaların ispatını ise natüralistler şu şekilde yapmaktadırlar. Bedenimizin sürekli değişip yenilenmesiyle birlikte zihinsel durumumuzda da bir değişim ve dönüşüm yaşanırken ruhumuzda böyle bir değişim ve dönüşüm söz konusu değildir. Zihnimizin gücü, varlığı ve bekâsı ruhumuzun varlığı ve bekâsı ile ilintilidir. Dolayısıyla hafızayı, zihnin bir yetisi olarak görmeyen materyalistlerin aksi takdirde ellerinde somut bir veri kalmayacaktır. Natüralistlerin bu iddia ve ispatını yeterli gören Ahmet Mithat, zihnin kuvvetlerinin çok hızlı olmasına rağmen hafızanın zihne oranla daha yavaş olduğunu; oluşan bu farkın kapatılmasında hafıza kuvvetliliği için sürekli tekrarlarla pekiştirmeleri gerektiğini belirtir.¹⁴

Avrupa medeniyetinin temelini meydana getiren fikrî birikimini *Letaif-i Rivayat*'ta da ortaya koymaktadır. Temelini Demokritos, Epikuros, Lucretius gibi düşünürlerin attığı ve Aristo'nun geliştirdiği kendi kendini yeniden üreten ve akli olan insanbiçimci(antropomorfik) bir doğa anlayışına *Letaif-i Rivayat*'taki bazı hikâyelerinde yer vermiştir. Tabiat bu hikâyelerde bazen bir oluşturucu, bazen hükümlerliği her tarafta görülebilen bir etkin güçtür. Hikâyelerinde tabiat, gökyüzündeki yıldızları olduğu gibi yansıtabilme saflığını ve yıldızların ışıklarını rüzgârın etkisiyle bin parçaya kırma gücünü denizlere verir. O, yeryüzünde kayaları düzenleyen, âlemin düzenleyicisi ve kurduğu bu sistemi devam ettiricisidir. Bu anlamda bu eserinde bir natüralizm eğilimi görülmektedir. Düşünürümüz bu anlayışında Newton, *Principia* adlı eserinden esinlenmiştir. Aynı zamanda bu anlayış Tanzimat düşünürlerinin bazı eserlerinde emr-i tabii olarak görülür. *Letaif-i Rivayat*'ta da tabiat kuvvetinin hikâye kahramanlarının duygu, düşünce ve davranışlarını etkilemesi bağlamında tabiat ile ilgili düşüncelerini ifade aracı olarak işlediği görülmektedir. “*Bir Tövbekâr*” adlı hikâyesinde insanın tabiat kanunlarının esiri olduğu düşüncesi dikkat çekmektedir. Bu anlamda burada bir yönüyle fatalist bir anlayış diğer bir yönüyle de determinist bir anlayışla insan hürriyeti ile ilgili görüşlerini ifade etmiştir. “Tabiat kuvveti/kanunu” düşüncesini “*Teahhül*” adlı hikâyesinde bulmak mümkündür. 1893 senesinde neşrettiği “*Bir Acibe-i Saydiye*” hikâyesinde düşünürümüzün yaratıcı tabiatın (Naturalizm) Allah'a(Teizm) yöneldiği dikkat çekmektedir. 1893 yılında neşredilen “*Emanetçi Sıtkı*” hikâyesinde kaza ve kader inancının İslami bağlamda Allah'ın takdirinde olduğunu kabul eden bir kahraman görülmektedir.¹⁵ Farklı zamanlarda farklı edebi eserlerindeki bu farklı tutumu hem fikrîsel değişim ve dönüşümün hem de dönemin hâkim fikrîsel anlayışlarının bir yansımasıdır.

Düşünsel hayatındaki büyük değişim, tabiatla ve natüralizm ile ilgili fikirlerinde de dönüşümü getirmiştir. Bu dönüşüm çerçevesinde natüralist yaklaşımı Osmanlı toplumunda

¹³ Erbay Erdoğan-Utku Ali, *Ahmet Mithat Felsefe Metinleri*, (İstanbul: Babil Yayınları, 2002), 12-63.

¹⁴ Erbay-Utku, *Ahmet Mithat Felsefe Metinleri*, 85-90.

¹⁵ Semih Zekâ, “*Letaif-i Rivayat'ta Felsefi Düşünceler*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, XI-43, (Nisan 2016), 545-555.

insani faziletleri idealizmin fantezisi şeklinde kabul ettiğinden yararlı görmez. Hayatta ve insanın varoluşunda materyalizm ve evrimde olduğu gibi tesadüfler kabul edilemez. Natüralist ve pozitivist felsefede genetik bilimi önemli olup insanın fiziksel yapısının anlamlandırılmasında ilk adım genetik etkenlerin ortaya konmasındadır. O'na natüralizmi tanıtan ilk Türk pozitivist Beşir Fuat'tır.¹⁶ Ahmet Mithat, natüralistik felsefeyi ahlakla ve dinle uyuşmadığı, insanlık için kimi olumsuz değerleri benimseyip mevcut ahlâkî değerleri inkâr ettiği için benimsememektedir. Natüralizmin insanı materyalist bir tutumla ifade etmesi dolayısıyla ruhun işlevlerini ve ilahi kanunları reddeden pozitivist ve ateist felsefenin karşısında durmuş, Beşir Fuat'ı ateist ve materyalist anlayışından vazgeçirmek için çabalamış ancak bunu başaramamıştır.

Materyalizm Eleştirisi

Ahmet Mithat'ın 1892'deki *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde makaleler halinde yayınladığı ve daha sonra kitap olarak yayımlanan Avrupa'daki materyalist filozofların görüşlerini incelediği *Ben Neyim? Materyalist Hikmete Müdafaa* adlı kitabı materyalizm ile ilgili görüşlerini anlamamız bakımından önemlidir. Materyalistlerin düşüncelerini; maneviyatı ve tabiatı inkâr ederek maddiyattan ibaret olması dolayısıyla eleştirir. İnsanın en temel özelliklerinden anne-babalık, evlatlık, kardeşlik gibi hisleri kutsiyetinden uzaklaştırması, kadın-erkek ilişkilerini böcek-hayvan ilişkiler gibi görmesinden dolayı bu akımı şiddetle eleştirir.

Materyalizme "Hikmet" bile demeyi çok gören Ahmet Mithat, bu anlayışın tabiata bir nefis özelliği vermesini anlamsız bulur ve eğer ki tabiatta böyle bir nefis var ise bu nefsin Rabbini de bilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Materyalistlerin ruhu reddetmesi bir diğer eleştiri noktasıdır. Materyalist filozofların maddi varlığımızın devamlı değişme ve dönüşümünü ruhumuzdan ayrı ve başka bir şey olarak kabul etmesine, insanın her döneminde farklı fizyolojik ve psikolojik durumlar göstermeyip hep aynı şekilde kalması gerektiği şeklinde bir argüman ile cevap vermeye çalışır. Bu problem psikolojik yönüyle incelendiğinde, mevzuya tıpkı materyalistler gibi insanın her döneminde farklı psikolojik durumlar göstermeyip ruhun aynı şekilde olmadığını ifade etmektedir. Bu durumun izahını da ruhta ezeliyet ve ebediyet bulunmasının maddede olmasından daha uygun görmüştür. Ruhun mahiyetini herkesin bilemeyeceğini ancak Allah'ın emrine ait yaratılmış olduğunu söyler. Bu bağlamda metafiziksel bir varlık olan ruhun mutlak surette anlamlandırılmamasına karşı fiziksel varlıkların anlamlandırılabilceğini düşünür.¹⁷ Materyalizmi insanının ruh ve nefis kriterleri bağlamında eleştirisi aslında ilk çağ felsefesinden itibaren tartışma konusu olan insanın ruhsal ve bedensel yönünün dualistik bir yansımasının sonucudur.

Sürekli bir değişim halinde olan beden ile hakkında deneyimsel bilgiye sahip olamadığımız ruh arasındaki ilişkinin materyalistler tarafından izah edilemediği anlayışındadır. Fiziksel varlığımızın daima değişip ve yenileniyor olması ve bu değişim ve

¹⁶ Okay, "İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuat," 80.

¹⁷ Erbay-Utku, *Ahmet Mithat Felsefe Metinleri*, 74-84.

dönüşüm ile zihin arasında bir ilişkinin olmasına değinir. Zihnimiz de tıpkı fiziksel yapımız gibi sürekli değişim ve dönüşüm yaşamaktadır. Filozoflar zihni kabul edip tanımlarlar ancak bedeni tanımlamak ve ruh ile beden arasındaki ilişkiyi ifade etmekte tutarsızlık sergilerler. Ruhunu kimi zaman kana kimi zaman kalbe konumlandırımları hatta onu yetilerin bağlanma yerine yani; zihne yerleştirmeye çalışmaları büyük eleştirilere maruz kalmalarına sebep olmuştur. Materyalistler, ruhu zihnin varlığı sayesinde reddederek, ruha yükledikleri özellikleri zihne yükleyerek ruhun da bir maddiyattan ibaret olduğunu iddia ederler. Dolayısıyla ruhta ezeliyet ve ebediyetin olmayacağını kabul etmektedirler. Hafıza olmadığında zihnin anlama, düşünme gibi yetileri olmayacak dolayısıyla hafıza olmadan insanı deli dedirtecek bir duruma düşürecektir. Bu mevzunun daha iyi anlaşılabilmesi için şöyle bir örnek vermektedir: *“İnsanın çocukluğunda öğrendiği ömür boyu unutulmaz. Çünkü çocukluğunda ruh, tüm nefsanî hastalıklar ve sıkıntılardan uzaktır. Dolayısıyla hafıza onları kolay ve çabuk kaydetmektedir. Allah'ın yaratma sırrındaki anlaşılamayan şeyler, birtakım kişileri kendi varlığını bile inkâra yol açacak düşüncelere sevk ederken, kendisi gibi insanları delillerle aydınlatmasına şükreder. Materyalistlerin koca insan vücudunda ruhun varlığını anlayamadıkları için kâinatı kuşatan âlemin ruhuna akıl bile erdiremeyeceklerini ifade ederken; onların da gözlerinin açılıp doğruyu görebilmeleri adına dua etmiştir.*¹⁸

Düşünürümüze göre pozitivism ve materyalizm birbirini tamamlayan düşünce sistemleridir. Ancak bu iki kavram zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ayrıca pozitivist bir düşünür, materyalist olarak da değerlendirilebilmektedir. Materyalizmde varlık ve gerçeklik yalnızca madde olarak kabul edilir. Madde, evrenin aslı veya temel kurucu unsurudur.¹⁹ Bu yönüyle materyalizm teistik dinlerin karşısında düşünülebilir. Materyalistlerin varlık yalnızca maddedir kabulü ile maneviyatı ve tabiatı reddetmeleri dolayısıyla eleştirilmeleri söz konusudur. Materyalistler içerisinde önyargılı ve cahiller tarafından körü körüne kabul eden ve mensuplarını tüm insani vasıflardan uzaklaştıran, insanı kendi nefesine bile düşman eden bir materyalist klik olduğunu iddia eder.²⁰ Devrinde intiharların yaygınlaşmasını materyalizme bağlamaktadır ki materyalist arkadaşı olan Beşir Fuad intihar etmeden önce intihar mektubunu Ahmet Mithat'a yazmıştır.²¹ Pozitivism, materyalizm, natüralizm, ateizm gibi akımların aydınlar arasında yayılmasına karşı olduğu gibi halk arasında yayılmasından da kaygı duymakta bu tür akımların din sayesinde engellenebileceğini iddia etmektedir. Şimdi de düşünürümüzün dine dair görüşleri hakkında bilgi verelim.

Dine Dair Görüşleri

Dağarcık'da “İnsan” başlıklı başka bir yazısında o döneme kadar alışılmamış bir şekilde ve cesaretle, evrimci ve natüralist görüşlerle ilgili açıklamalar yapar. Savunduğu bu anlayışı dine bağlamaya, bilim ile dinin kanun/kuralları arasında herhangi bir tearuzun olmadığını açıklamaya çalışır. *Dağarcık*'ta, Lamarck ve Darwin teorilerini destekleyen yazılar yazar.

¹⁸ Erbay-Utku, *Ahmet Mithat Felsefe Metinleri*, 85-90.

¹⁹ Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 15-16.

²⁰ Erbay-Utku, *Ahmet Mithat Felsefe Metinleri*, 63.

²¹ Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, Yayına Hazırlayan: Fazıl Gökçek, (İstanbul: Oğlak Yayınevi, 1996), 72.

“*Duwardan Bir Sada*” adlı makalesi büyük ses getirir ve materyalist düşünceyi savunduğu iddiasıyla cezalandırılır. Zamanla yaşadığı fikri değişim ve dönüşüm ile batı karşısında İslam’ın ve Müslümanlığın en önemli savunucularından biri olur. Bu büyük değişim sonrası Draper’in *Nizâ-ı İlm ü Din* kitabını tercüme eder. Düşüncelerinde ateizmden dindarlığa, materyalizmden spiritüalizme doğru keskin bir değişme görülür. Bu düşüncesi çerçevesinde *Ben Neyim’i*, *Schopenhauer’i Tenkit’i* ile dini düşünceyi savunma bağlamında *Müdafâa* isimli eserlerini yazar. Türk düşünce hayatında ilk kez onunla Batı’nın felsefi problemlerine düşünce egzersizi başlar.²² Bu sürgünü esnasında yaşadığı birtakım tecrübelerin ve dine dönüşünü sağlayan olaylar zincirini değişim sürecini *Menfa* adlı hatıratında görmek mümkündür.²³ Başta bu eseri olmak üzere bu eserinden sonra kaleme aldığı yazı ve kitaplarında İslam’ı itikadı ve ameli bağlamda fikirsel, mantıksal, tarihsel, toplumsal üstünlükleriyle savunmuştur.

Aslında Ahmet Mithat’ın Rodos sürgününden önce de Allah’a inandığı, kutsal bir gücün varlığından bahsettiği görülmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1873’de neşredilen *Dağarcık* adlı dergideki “*Felsefe ve Feylosoflar*” isimli makalesinde Thales’ten Sokrates’e felsefe tarihini anlattıktan sonra şöyle bir fikir sunar: “*Dünyada hiçbir feylesof olmamıştır ki bir manevi kuvvetin hüküm sürdüğünü görmemiş ve anlamamış olsun. Bunu hepsi görmüş, ancak onun mahiyetini tayin bakımından birbirlerinden ayrılmışlardır.*”²⁴ *Felsefe-i Zenan*’daki “*Cinli Han*” hikâyesinde, *İki Hud’akâr*’daki “*Emanetçi Sıtkı*” hikâyesinde ve *Bir Acibe-i Saydiye*’deki *Ana-Kız* isimli hikâyesinde kullandığı birtakım dini argümanlar aslında gençlik döneminde de dine inanan biri olduğunun göstergesidir.

Ahmet Mithat’a göre materyalist akımlar insanları manevi bir tatminsizliğe sürüklemekte, toplumsal dayanışmayı zayıflatmakta ve bu da anomik intihara yol açmaktadır. Özellikle sosyal yapının çözülmeye başladığı XIX. yüzyıl Osmanlı toplum hayatında bu akımlar sayısı azımsanmayacak kadar kabul görmüşlerdir. Hatta Beşir Fuad’ın ölümünü onun sadece Batı düşünce hayatıyla ilgilenmesi ve buna karşı doğu tefekkür dünyasıyla ilgilenmemesine bağlar.²⁵ Ayrıca düşünürümüz Budizm’i bir dinden ziyade felsefi bir anlayış bağlamında 1890’da *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde neşredilen felsefi özellikteki *Paris’te Otuz Bin Budist* isimli kitabında incelemiştir. Darwin’in “Dönüşümcülük” öğretisi ile Budizm arasında benzerlik kurar.²⁶ Fen ve matematik ile aydınlanan gençlerin materyalizme düşme ihtimalinin yüksek olduğunu; bu nedenle kendi dinlerini yani İslam’ı bilmeleri gerektiğine inanmıştır. İslam’ın yüceliğini de ancak diğer dinlerin incelenmesi ile gerçekleşeceğine inanır. Gerek İslam’ı gerekse diğer dinleri araştırmanın amacı dinin bireyin psikolojik, sosyal ve zihinsel yönüne etkisinin araştırılmasıdır. İnananların dini bir ahlak ile terbiye edilmelerini ve psikolojilerini din çerçevesince oluşturmalıdır.²⁷ Fikirsel hayatındaki

²² Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 115-117. Ülken, Hilmi Ziya, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, (İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 1976), 111.

²³ Erbay,- Utku, *Ahmet Mithat Felsefe Metinleri*, 84-85.

²⁴ Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, 111-112.

²⁵ Ahmet Mithat, *Paris’te Bir Türk*, 416.

²⁶ Erbay-Utku, *Ahmet Midhat Felsefe Metinleri*, 110-120.

²⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Tarih-i Edyan*, (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1913), 16-17.

büyük değişim sonrası dönemin önemli akımlarından materyalizmi gerek insanın fitratına uymaması gerekse topluma olumsuz etkisi dolayısıyla teorik ve reel argümanlar ile eleştirmiştir.

Düşünürümüze göre dinler tekâmül etmiştir ve bu tekâmül ilk insandan günümüze gelen bir medeniyet ile senkronize bir şekilde ilerlemiştir. Dini bakımdan ilerlemiş toplumlar, medeniyet itibariyle de ileridirler. İnsan tabiat kuvvetlerine mahkûm iken tekâmül vasıtasıyla şimdi tabiatı kendisine mahkûm etmiştir. Dünyadaki her şey tekâmülün bir eseridir. Fakat burada şunu belirtelim ki din, Tanrı tarafından ilk insana fitrî olarak öğretilmiş ilahi bir olgudur. İlk zamanlarda politeist bir anlayış ile insanların ruhlara inandığı (animizm) iddiası dikkat çekmektedir. Animistik bir anlayış zamanla yerini totemizme bu da yerini politeizme bırakmıştır. Ardından ise İbrahîmî dinler diye bilinen monoteistik inançların geldiğini iddia etmiştir. Ancak dinlerle ilgili bu değişim ve dönüşüm mutlak anlamda politeizmden monoteizm şeklinde değil zaman zaman tersi yönde de olmaktadır. Örneğin Hz. İbrahim sonrası Hz. Musa dönemine gelindiğinde toplum hem politeist hem de antropomorfist bir inancı benimseyebilmektedir.²⁸ Dinler tarihindeki devrin hâkim anlayışlarından monoteizmden politeizme anlayışını değil de politeizmden monoteizme anlayışını benimsemesi dikkat çekicidir. Her ne benimsediği bu anlayış ilerlemeci bir tarih anlayışının yansıması olsa da politeizmden monoteizme geçişi mutlak olarak görmemektedir.

Ahmet Mithat'a göre insan anâsır-ı erbaayı (dört ana unsur) yani ateş, su, hava ve topraktan tarihten günümüze gelene kadar faydalanmıştır. Rüzgârı bir yelkene dolduran insan, sudan gemiler vasıtasıyla taşıma için yararlanmış, toprağı işleyerek yiyecek ihtiyacını karşılamış ve madenlerini çıkararak kimi ihtiyaçlarını gidermiş, dağları delerek içinden trenleri geçirmiştir. Ona göre bilimde ve sanayide yeteri kadar ilerlersek dünyaya hâkim, tabiata da galip olabiliriz. *Nizâ-ı İlm-ü Din* adlı eserinde bir taraftan Draper'e apolojik bir bağlamda cevap verirken diğer taraftan din-bilim tartışmasını İslam lehinde argümanlar ile savunmuştur. *Müdaafa* isimli çalışmasının "*Din-î Fennî*" kısmında bilimle uyuşan bir dinin ne olması gerektiğini tartışmış ve var olan bütün bilimlere kapsayan bir dinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Pozitivizm anlayışındaki gibi bir bilim dininden bahsedilmesinin doğru olmadığını dinin bilimi destekleyen bir özellik taşıdığını iddia eder. Bu düşüncesini de XIX. yüzyılda ulaşılan ilmi hakikatlere Kur'an'dan birtakım ayetleri örnek göstererek İslam'ın buna on üç asır önce ulaştığını ifade etmiştir.²⁹ Bu bağlamda bilim ve bilgi felsefesi ile din ve toplum arasında bir etkileşimden bahsetmesi dikkat çekicidir.

Din, konularının mahiyeti itibariyle her insanın odaklandığı bir olgudur, çünkü din insani varoluşun en temel problemleri üzerinde düşünmekte ve onların çözümünü sunmaktadır.³⁰ Teistik bir din olan İslamî bağlamda din şu şekilde tanımlanmaktadır: Akıl sahibi insanları, kendi irade ve arzularıyla bizzat onlar için hayırlı olan şeylere sevk eden ilahi bir kanundur. Yani o, Yüce Allah'ın insanı hayra, ebedi mutluluğa ulaştırmak üzere kullarına

²⁸ Ahmet Mithat, *Tarih-i Edyan*, 45-69.

²⁹ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, 235-245.

³⁰ C. Stephan Evans-Zachary Manis, *Din Felsefesi*, Çeviren; Ferhat Akdemir, (Ankara: Elis Yayınları, 2010), 15.

vaz'ettiği kurallar bütünüdür. Diğer bir tanımlamaya göre din; bireysel ve toplumsal yönü olan inanç ve davranış bakımından kurumsallaşmış insanlara bir yaşam şansı veren, onları belirli bir dünya görüşü etrafında birleştiren sosyal bir kurumdur.³¹ Felsefe ise hikmet sevgisi, madde ve hayatın belirtilerini sebep sonuçlarını inceleyen zihni ve fikri faaliyet³² şeklinde tanımlanabilir. Felsefe ve din birçok ortak konuyu paylaşır. Bunların başında yaratıcı, âlem, ezel, ebed, ahlak, vicdan, hak, adalet eskatoloji bilgi vb. konular gelir.

Ahmet Mithat, yukarıda da belirttiğimiz gibi *Dağarcık*'ın IV. sayısında çıkardığı “*Duwardan Bir Sada*” isimli makalesiyle çağdaşı ve halefi olan bazı yazarlar tarafından dinsizlikle suçlanmış, hatta Rodos sürgününe gönderilmesinin sebebi olarak bu makalesi görülmüştür. Fakat kendisine yapılan dinsizlik ithamını kesinlikle kabul etmediği gibi, onuruna da yakıştıramamaktadır.³³ Bu bağlamda düşünsel hayatının ilerleyen zamanlarında bir takım mantıksal argümanlar ile ateizmi eleştirmiştir. Aynı zamanda nakli ve akli deliller ile teizmi özellikle İslamiyet'i savunur. Ayrıca sürgün yıllarındaki hatıralarını yazdığı *Menfa*'da, biraz da kendi çaresizliğinin ve yalnızlığının ızdırabıyla dinsizlik konusuna tepki göstermiştir.³⁴ Romanlarında din genel olarak bireysel ve toplumsal olmak üzere iki fonksiyonu icra eder. Bireysel fonksiyonu; insanlara bir yaşama amacı vermesi, onların hiçliğin girdabına düşmelerini engellemesidir. İnsan bir rastlantı sonucu oluşmadığı gibi, onun bu dünyaya gelişinin de bir gayesi vardır. Bu sebeple de Avrupa gazetelerinde her zaman görülen intihar haberlerini dinsizliğin bir neticesi olarak görür.³⁵ Toplumsal fonksiyonu ise; dinin insanlara verdiği Allah korkusu ve bu korkunun insanın kendi türüne zarar vermesini engellediğini iddia etmiştir. Böylece toplumsal güvenin ve huzurun sağlanmasında dinin fonksiyonuna dikkat çekmiştir.³⁶ Mütefekkirimiz dinsizlik konusunu işlerken devamlı olarak Avrupa'dan örnekler vermiştir. Çünkü ateizm, materyalizm, pozitivizm gibi dinsizliği telkin eden fikirler Osmanlı'ya Avrupa'dan gelmiştir. Avrupa, özellikle de Fransa laikliğin ve sekülerizmin etkisiyle dine kayıtsızlık ve bunun sonucu olarak ahlaki yozlaşma açısından dikkat çekicidir.³⁷ Düşünürümüz dini insanın fitratı, tarihsel gerçekler, toplumsal faydaları, hayati fonksiyonlar gibi argümanlarla temellendirmiştir. Şimdi de düşünürümüzün ahlak anlayışı hakkında bilgi verelim.

Ahlak Anlayışı

Ahmet Mithat, birçok eserinde Hıristiyanlık ve İslam'ı birtakım ahlaki değerler bakımından karşılaştırmış; İslam ahlakının bireysel ve toplum erdeminin oluşmasındaki pozitif yönünü önplana çıkartmıştır. Düşünürümüzün hedefi Hıristiyanları yermek değil Avrupalı müsteşriklerin İslam aleyhindeki propagandalarına cevap vermektir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İslam'ı savunma amacıyla *Müdafa'a*, *İstibşar*, *Beşair ve Nizâ-ı İlim ü Din-*

³¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: Selçuk Yayınevi, 1987), 5.

³² Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Gerçek Hayat Yayınları, 2001), 421.

³³ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, Yayına Hazırlayan; Handan İnci, (İstanbul: Arma Yayınları, 2002), 170.

³⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, 202-203.

³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, Yayına Hazırlayan; Ali Şükrü Çoruk-M. Fatih Andı-Kazım Yetiş, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınevi, 2003), 221.

³⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, Yayına Hazırlayan; Necmettin Turinay, (Ankara: MEB Yayınevi, 2003), 301.

³⁷ Ahmet Mithat Efendi, *İki Hüd'akâr*, Yayına Hazırlayan; Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001), 708.

eserlerini yazmış eserlerinde ayrıca Osmanlı toplum ve aile yapısının muhafazasını amaçlamıştır.³⁸ Avrupaî ahlakı aile ve toplumu tehdit eden yönüyle eleştirmiş, aynı zamanda yaşadığı toplumdaki geleneksel/taklitçi dindar ahlak modelini de benimsememiştir. Bazı romanlarında, *Felâh Bey ile Rakım Efendi*, roman karakterlerinin İslam'da hoş görülmeven hatta kabul edilmeyen içki, zina, kumar gibi alışkanlıkları zaman zaman tolere edebilmiştir. Birçok romanında dini bağlamda yasaklanan şeylere karşı tavrı net olmamasına rağmen kahraman tiplerinde yalan, kul hakkı yememek, riyakârlıktan uzak olmak, nazik olmak gibi, evrensel değerlerde ise tutumu kesindir. Önerdiği ideal ahlakta dini unsurlar önemli olmakla birlikte tamamen dini kuralların belirlediği bir ahlak modeli değildir. İdeal bir ahlakın olabilmesi için dini ana öğe olarak kabul eden romanlarındaki ideal tipler, dinin insanlara kazandırdığı erdemlere ve sıfatlara sahiptir. Ancak bu kişiler dini, fıkıh kitaplarında geçen haliyle yaşayamaz. Din onların davranışlarını genel ahlaka zarar vermeyecek şekilde düzenler. Örneğin, *Jön Türk* romanının kahramanı Nurullah, İslam'ın haram gördüğü bazı tutum ve davranışları, insanlara zarar vermeyecek, toplumsal adabı bozmayacak kadar yapar. Düşünürümüzün eklektizm anlayışında bu durum karda yürüyüp izini belli etmemek şeklinde ifade edilmiştir. Ahlakın kaynağı dinin ile birlikte kanun ve toplumun adetleri şeklinde düşünülebilir. Dini ahlak ile kanun ve toplumun adetlerinin sistematik bir ahlakın birbirini tamamlayan ana unsuru olarak kabul eder.³⁹ Bu yönüyle nassi ahlak ile ictimai ahlak arasında bir bağlantı kurmak önem arz eder. Yine ahlakın nazari boyutundan ziyade ameli boyutu önemlidir. Düşünürümüzün eğitim ile ilgili yazılarında okullarda verilmesi gereken terbiye ile ilgili hem dini hem de örfi ahlakın pratize edilmesi dikkat çekicidir.

Düşünürümüze göre, kâmil insanı yücelten asıl etmen akıl, ilim ve hikmettir. Bu üç etmen ile donanmış insan ahlaken en üstün olandır.⁴⁰ Pratik ahlakına göre konuya bakışı sadece Doğulu kalmak ya da sadece Batılılaşmak değildir. En yararlıyı ararken; bunu çeşitli bilgileri derlemek ve sentezlemek şeklinde gerçekleşir. Batının ilmi, çalışması ve disiplini; Doğu'nun ahlaki, fazileti ve dini ile birleşince pratik ve pragmatik bir ahlaki sonuç elde edileceğine inanır.

Düşünürümüze göre insan makine değildir, hür iradesi ile kendi başına hareket eder. Bundan dolayı determinist bir anlayış ile insanın maddeye ve eşyaya benzetilmesini doğru bulmaz.⁴¹ Yaşadığı dönemde hürriyet fikirlerinin engellenmeye çalışılması; hürriyet taraftarlarına ve hürriyet karşıtlarına zarar vermiştir. Yasaklar sonucu fikir hürriyeti problemi yalnızca pratik anlamda özgürlük olmak üzere gereğinden fazla yayılmış, genel hukuk ve hürriyetin temeli bulunan birçok ilim ve fen konuları irdelenmemiştir. Aynı zamanda çıkarılan gazete ve dergilerdeki hürriyet temalı yazıların halk tarafından yanlış anlaşılabilmesi, siyasi anlamda çözümlere sebebiyet vereceği, dinin anlaşılması ve yaşanmasına zarar verebileceği kaygısını taşımıştır. Bundan dolayı toplumsal dinamikler dikkate alınarak ahlak ve hürriyet

³⁸ Cevdet Kudret, *Ahmet Mithat*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınevi, 1967), 12.

³⁹ Kemal Coşkun, *Ahmed Mithat'ın Eserlerinde Dini ve Toplumsal Temalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara Üniversitesi SBE, 2006), 58-59.

⁴⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, 83-84.

⁴¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 115-117. BK; Mithat Ahmet, *Paris'te Bir Türk*, 83-84. Mithat Ahmet, Dağarcık, III, 80-86.

onun için pragmatik perspektif ile ifade edilmiştir. Bu bağlamda düşünürümüzün konformist ve pragmatist bir anlayışı benimsediği kabul edilebilir.⁴² Yaşadığı dönemde en önemli entelektüel ve politik tartışmalardan bir olan hürriyet kavramını devletin varlığını devam ettirebilmesi ve toplumun düzenini sağlamak için mutlak hürriyete de karşı çıkarak sınırlandırmakta bir beis görmemektedir. Hatta bundan dolayı dönemin kimi aydınları tarafından oportünistlikle itham edilmiştir.

Batı düşüncesini değerlendirirken Batı felsefi sistemlerini maddiyatçılık–maneviyatçılık ya da ahlâkîlik-gayrî ahlâkîlik perspektifinden incelemektedir. Bu açıdan anarşizm olarak gördüğü mutlak özgürlükçülüğün ve XVIII. yüzyıl Fransız ekonomistlerinden beslenen Türk liberalizminin de karşısında olmuştur.⁴³ Nihayetinde devrinin aydınlarının birçoğu Batı'yı görmüş büyük bir bölümü kayıtsız şartsız Batı ahlak ve hürriyet anlayışını Osmanlıya getirmek istemiştir. Düşünürümüz de Batı'ya gitmesine rağmen mutlak bir batı hayranlığından ziyade temelleri İslam'da ve Türk toplumunda olan bir ahlak ve hürriyet anlayışını benimsemiştir. Bu anlayışı dolayısıyla günümüz yaşadığı devrin Milliyetçileri ve muhafazakârları tarafından kabul görmüştür.

Felsefede Amaç ve Yöntemi

Ahmet Mithat, kimi filozofları değerlendirirken bilimsel bir yol izlemez, daima halkın seviyesinde kalır. Elitist ve entelektüel bir tutum ile felsefi bir anlatım yerine halkın seviyesine inmeyi tercih eder. Örneğin Voltaire'in fikirlerini anlatırken veya irdelerken de bu yöntemi benimser. Voltaire'i bir filozof olarak kabul etmez, onu daha ziyade yeni bir dünya görüşü için ihtirasla mücadele eden felsefi derinliği ve özgünlüğü olmayan bir yazar olarak görür. Düşünürümüze göre Voltaire'in düşünce dünyasında odak noktası ahlakıdır. Voltaire iklim, idare ve din unsurlarının ruh üzerinde etkin güç olduğunu iddia etmektedir. Düşünürümüze göre onun metafiziği kötuleyip aklı yücelttiği, bireyi saldırıdan koruduğunu, inancını ve düşüncesini hoşgörünün altına aldığı şeklinde düşüncelere sahip olduğunu iddia eder.⁴⁴ *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımladığı ve 1887'de yayımladığı *Voltaire* adlı felsefi eseri de dikkate değerdir. Sadece Voltaire'in *Newton'un Unsurlar* adlı eserinden söz eder. Birçok Osmanlı aydınının yukarıda da belirttiğimiz gibi İbn Sînâ, İbn Rüşd, Farâbî gibi düşünürlerden bihaber olduğunu söyler. Bir filozofun doğru bir şekilde tanınması için tüm eserlerinin insanlığa tanıtılması gerektiğini düşünür. İlme irfana ve akla önem veren İslam dini mensuplarının günlük hayatlarında bir takım batıl inanç ve hurafeler benimsemelerini tuhaf görür ve bu tür batıl inanç ve hurafelerin bilinçsizlikten kaynaklandığını söyler. Türk halkının felsefeye yeterli ilgi duymamasının ve bundan dolayı medeniyet hamleleri yapamamasından yakını.

Ahmet Midhat, felsefe/hikmet konusunda araştırma ve çalışma yapan bir fikir işçisi olup bu konuda çeşitli yazılarında düşüncelerini serdetmiştir. Bu bilgi/bilme ile ilgili Schopenhauer, Voltaire gibi düşünürlerle ilgili yazılarında ve Fatma Aliye Hanım'a yazdığı mektuplarda sık sık felsefi tahliller yaptığı görülmüştür. Onun düşünce dünyasında bu

⁴² Ahmet Mithat, *Üss-i İnkılâp*, 138-141.

⁴³ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, 277-283.

⁴⁴ Tanıllı Server, *Voltaire ve Aydınlanma*, (İstanbul: Adam Yayınları, 1994), 237-244.

konular hep bir problem olmuş ve sorgulanmıştır. Düşüncenin temeli olan felsefenin alanını belirlemek için tanımla işe başlamış daha sonra felsefenin tarihsel gelişimi ve fonksiyonu hakkında bilgiler vermiştir.⁴⁵ Felsefenin insan zihnine rehberlik edeceğini belirterek yenileşme sürecinde felsefenin kılavuzluğunda doğru işlerin yapılabileceğini vurgulamıştır. Felsefe bilgisi ile hikmeti; filozof ile de hakim kavramını birbirinin yerine kullanmanın bir sakıncası olmadığını kabul etmiştir. Fakat Avrupalıların felsefe bilgisinin de Osmanlıların hikmet bilgisinin tam olarak tanımlanamadığını, sınırlarının çizilemediğini iddia eder. Bu fikri mülahazalarında asrın feridesi ve feylesof diye hitap ettiği Fatma Aliye Hanım'a gönderdiği mektuplarda da yer vermiştir. Ancak bu mektuplarda ister felsefe isterse hikmet denilsin bunun bir öneminin olmadığını, asıl önemli olanın bunların faydasının ne olduğunu tartışmıştır.⁴⁶ Felsefeyle ilimi birbirinden farklı olarak görmez. Ona göre ilimsiz bir felsefe olamadığı gibi bir hikmetin kabul edilebilmesi ilim dünyasında bir temellendirilmesine bağlıdır. Felsefenin, varlığın(ontolojik) ve bilginin(epistemolojik) bilimsel(empirik) bir şekilde araştırılması olarak tarif edildiği düşünüldüğünde, onun Tanzimat döneminde felsefenin pozitivism, materyalizm, natüralizm ve ateizm olarak yanlış algılanışına dikkat çektiği görülür.

Tanzimat döneminde felsefi düşüncenin temellendirilmesinde, ne olduğunun ve nasıl anlaşılması gerektiğinin doğru bir şekilde ortaya konulmasında onun önemli bir fonksiyonu olmuştur. Felsefeyle ilgili yaptığı tartışmaların asıl hedefi Osmanlı toplum hayatında düşünsel bir ilgi ve alaka oluşturmak ve bu noktada Avrupa'daki gelişmelerle senkronize edilerek Osmanlı'ya has yeni bir düşünce sistemi kurmaktır. Dönemin aydınları Molière, Rousseau, Racine, Lamartine, La Fontaine, Fénelon, Victor Hugo gibi Batılı entellektüellerin eserlerini Türkçeye tercüme etmişlerdir. Fakat bu tercümelere gaye düşünceyi geliştirme, bilimsel ilerlemeyi sağlama olmayıp genel olarak Doğu İslam düşüncesi ve ahlakına bir tepki amacıyla olduğundan istenilen sonuç elde edilememiştir.⁴⁷ Bu dönemde yapılan tercümelerin düşünceye dayalı eserlerden çok ahlak ile ilgili eserlerin öykünme amacıyla yapılması dikkati çeker. Bu durum, Ahmet Mithat'ın da düşüncelerinde bir problem olarak yer edinmiş, Beşir Fuad'a Voltaire çalışmasıyla hakkında mektup yazmıştır.⁴⁸ Mütefekkirimizin ideallerinde temellerinde İslam ve Türk tefekkürü olan etkileşimi de Avrupa olacak şekilde eklektik bir anlayış vardır. Çünkü ilim, bilim teknoloji ve felsefeyi tek bir millete has kılmak mümkün değildir aksine bu değerler insanlığın ortak mirasıdır.

Entelektüel bir birikimi olmadan felsefi eserleri tercüme eden ve tanıtan kimi müelliflerin, yaptıkları çalışmaların ne demek istediğini tam olarak anlayamamışlardır. Dolayısıyla İslam'la, pozitivismi, materyalizmi hatta evrimciliği birbirini tamamlayan unsur olarak görmüşler ve aydınlanmanın etkisiyle İslam dininin bir akıl dini olduğu anlayışını

⁴⁵ Erbay-Utku, *Ahmet Mithat Felsefe Metinleri*, 15-26.

⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyeye Müdâfa'a*, Yayına Hazırlayanlar; Erdoğan Erbay-Ali Utku. (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınevi, 2012), 17-20.

⁴⁷ Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (İstanbul: Vakıf Matbaası, 1935), s. 382

⁴⁸ Ahmet Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, Yayına Hazırlayanlar; F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berktaş, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 283.

savunmuşlardır. Tercüme yapılırken, asıl düşünceye odaklanılmamasıyla birlikte eserleri tercüme edilmesi gereken düşünürlere karşı ön yargılı yaklaşım, hatta bu noktada Schopenhauer, Voltaire gibi filozoflar din hakkındaki düşüncelerinden dolayı dikkate alınmamıştır. Batılı bu filozofları, fikirleriyle Osmanlı'ya tanıtmaya çalışan Beşir Fuad gibi düşünürlere de dine karşı anlayış ve tutuma sahip oldukları için dönemin kimi aydınları tarafından dışlanmıştır. Ahmet Mithat, *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyyeye Müdâfaa* adlı eserinde, *Dağarcık* ve *Kırkanbar*'da yazdığı yazılarda Avrupalı filozofların din/yaratıcı/ruh noktasında ileri sürdükleri iddialara İslamiyet'in temel kaynaklarını referans alarak cevap vermeye çalışmıştır. Bu filozofların dine açtıkları savaşa karşı çıkmış ve onların düşüncelerine değer vermemiştir. Bunun yanında ruhun ve yaratılışın hikmetini açıklayarak İslam dinini müdafaya çalışmıştır. Bu filozofların dine karşı aldıkları tavır yerine, kendisinin dinsizlikle itham edilmesi pahasına da olsa onların düşünce dünyalarını aktarmaya çalışmıştır.⁴⁹ Aydınların toplumdaki yozlaşmaya ve imparatorluğun çöküşüne engel olmaları gerekirken kurtuluşu mutlak bir "Batı" reçetesinde aramaları daha büyük problemlere sebep olmuştur. Özellikle fikirsel temellerden uzak bir tutumla hürriyet kavramına yükledikleri anlam ile birçok isyanın temellerini atmışlar, taklitçi bir şekilde aydınlanma, ahlak ve bilim ile ilgili fikirleri dine ve örfe karşı çıkan büyük kitlelerin oluşmasına sebep olmuştur. İşte Ahmet Mithat Efendi'nin aydınları eleştirdiği en önemli nokta budur.

Dağarcık dergisinde Avrupa'daki bilim ve felsefeyle ilgili bilgilerini, dini kurallar bağlamında izah etmeye çalışmıştır. Pozitivizmle özellikle Lamarkizm ile İslamî akideleri bir arada kullanma gayreti onun düşünce dünyasını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. *Dağarcık*'ta başlayıp *Tercüman-ı Hakikat*'te devam eden felsefe çalışmaları, felsefi konuları günlük hayata da hitap edecek şekilde aktarması önemlidir. Düşünürümüz yaşadığı fikirsel değişim ve dönüşümle birlikte batı felsefi akımlarının birçoğunu olumsuz fikri akımlar olarak kabul eder. Felsefi bilgisi yüzeysel ve ansiklopediktir. Hatta Avrupa'daki mevcut felsefi akımlarla ilgili ansiklopedik seviyenin de altında bilgiye sahip olup materyalizm, nihilizm, anarşisizm, sosyalizm, radikalizm, pozitivizm, naturalizm gibi kavramlardan bahsetmesi; Batının dinsizlik gibi olumsuz akımlarından Osmanlı gençlerini muhafaza etme amacıdır. Batıdaki düşünce akımlarındaki gelişmeleri maneviyatçılık-maddiyatçılık, ahlakçılık-gayri ahlakçılık yönüyle ele almıştır.⁵⁰ Bu tutumu kompartmanist anlayışı benimsediğini göstermektedir.

Ahmet Mithat, Osmanlı toplumunu Batı'dan gelen zararlı felsefi akımlara karşı bilgilendirmeye ve korumaya çalışmıştır. Çünkü bu fikirler Avrupa'nın ahlaki değerlerine bağlı vatandaşları tarafından bile kabul edilmemektedir. Bu anlayıştaki insanlara Müslüman denilemeyeceği gibi Hıristiyanlaşma eğiliminde olduklarını da iddia etmek doğru değildir. Osmanlı eğitim sistemindeki ders programlarının yetersizliği ve gençlerin gerek bilgi gerekse tecrübe bağlamında henüz doğru ile yanlış ayırt etme gücüne sahip olmadan yeni felsefelere rağbet etmesi bu konudaki memnuniyetsizliğine yol açan sebeplerdendir. Gençlerin adı

⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, 301-306.

⁵⁰Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, (Ankara: Meb Yayınevi, 1975), 268-271.

duyulmuş bir filozofun görüşlerini, onun aksi yönündeki görüşlerle arasındaki farkı ayırt edemeden, dahası ne gibi farklı görüşler olduğunu bilmeden körü körüne kabul etmesi ve temel bir inançmış gibi alması büyük bir tehlikedir. Felsefenin hayatın kozmoloji, eskatoloji, arke, teogoni, kozmogoni gibi meselelerde yoğunlaşmış olması, yanlış bir felsefi düşünceye saplanan bu gençlerin sadece bu dünyasını mahvetmekle kalmaz, ahiretini de kaybetmesine yol açacağını iddia eder.⁵¹ İslam dünyasında felsefe ve hikmet kavramlarının, genellikle ayrı kavramlar şeklinde anlandırılması, zaman zaman Ahmet Mithat'da da görülmektedir. Ancak felsefeyi, Batılıların sofistیک bir tutumla birbirini fikri anlamda alt etme esasına dayanan birtakım düşünce sistemleri olarak da görür. Hikmeti ise; varlığı, âlemin yapısını, Kur'ânî perspektif ile araştırma ve düşünme olarak kabul eder. Buradan da anlıyoruz ki müellifimiz aslında felsefe ile dine yüklenen anlamlar genel itibariyle ya ideolojiktir ya da eksiktir. Bununla birlikte çoğu kez Doğu hikmeti için de felsefe tabirini kullanmıştır.⁵² Düşünürümüzün gerek felsefeye yüklediği fonksiyon gerekse aydınları eleştirdiği hususlara baktığımızda muhafazakâr bir tutum ile fonksiyonalist ve pragmatist bir durum söz konusudur.

Sonuç

Ahmet Mithat Efendi'nin din, felsefe, ahlak, materyalizm, natüralizm ve pozitivizm ilgili görüşlerini incelemeye çalıştığımız bu çalışmamızda düşünürümüzün fikirlerinin din ve toplum merkezli bir yaklaşım içerisinde olduğu dikkate değerdir. Yaşadığı tecrübe ve edindiği ilim ile fikirsel anlamda zaman içerisinde radikal değişim ve dönüşümler yaşamış, nihayetinde maneviyatçı bir noktaya ulaşmıştır. Birçok karmaşık düşünce sistemleri içinde bocalayan bir yazar olmaktan ziyade farklı fikirleri sentezleyen bir düşünürdür. Bilimsel ilerlemenin gerekliliğinden bahsettiği gibi, dinin içtimai hayattan ve ahlaki sistemden uzaklaştırılmasını da reddeder. Mütefekkirimiz, çağımızın da en büyük tartışma konularından biri olan din-bilim-felsefe anlamında bir tartışma-çatışma olup olmadığıyla ilgili bir takım fikirler ileri sürmüştür ki bu konuyu başka bir çalışmamızda incelemek isteriz. Düşünürümüz felsefi, ağır ve ağıdalı bir düşünürün ifadeleriyle yazan ve söyleyen bilgin tutumu yerine halka arı duru sade, anlaşılır bir dille seslenen, dolayısıyla yaşadığı dönemde geniş halk kitleleri tarafından kabul gören bir halk düşünürü olarak kabul edilebilir. Felsefe ve ahlakın ontolojik, epistemik, teorik ve kognitif yönünden ziyade pratik, pragmatik ve fonksiyonelliğine dikkat çeker. Çalışmalarının bir kısmını o dönemin mevcut anlayışından ziyade felsefeye yöneltmesi ile dikkat çeker. Bu felsefi çalışmalarını tarihi bağlamda din-felsefe, din-bilim, din-ahlak ilişkisi çerçevesinde ele alır. Birçok batılı düşünürü eleştirmiş ve kimi düşünürlerin İslam'a saldırılarına cevap vermek için eserler yazmıştır. İslamcılık akımının fikri temellendirmesinde Ahmet Mithat'ın düşüncelerinin katkısı yadsınamaz. Devrinin önemli eğitimcilerinden biri olup birçok romanında din ve ahlaka yönelik mesajlar vermiştir. Aynı zamanda eserlerinde yaşadığı dönem itibariyle benimsediği felsefi akımları da kahramanları aracılığıyla ortaya

⁵¹ Ahmet Mithat, *Schopenhauer'ın Yeni Hikmeti Cedidesi*, 18.

⁵² Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, 277-280.

koymuştur. Onun deyimiyle hikmet olarak adlandırılan felsefenin asıl gayesi insanın manevi anlamda tatminini sağlayan ve onu Rabbine ulaştıran bir bilgelik sevgisidir.

Osmanlı'nın son dönem edebi şahsiyetlerinin doğrudan ve dolaylı olarak felsefi düşüncelerinin incelenmesi birbirleriyle mukayese edilmesi günümüzle ilişkilendirilmesi hem sosyal bilimler hem de teoloji açısından önemlidir. Ayrıca günümüzdeki edebiyatçı kimliği ile meşhur olmuş yazarların bilgi, birikim felsefeye ilgileri ve toplumla alakaları ile o dönemin edebi şahsiyetlerinin bilgi, birikim, felsefeye ilgileri ve toplumla alakaları tartışılmalıdır. Buna binaen günümüz popüler yazarlarının aksine Ahmet Mithat'ın din, felsefe ahlak vs. alanlardaki eserleri ve görüşleri uzmanlar ve meraklıları haricinde pek bilinmediği gibi dönemin birçok edebi şahsiyetinin yalnızca edebiyatla ilgili eserleri rağbet görmektedir. Bu bilinmezliğin sebebi Ahmet Mithat ve onun gibi mütefekkirlerin kifayetsizliği değil, günümüz modern ilim dünyasında ve akademi camiasında sosyal bilimlere yeteri kadar kıymet verilmemesi ayrıca din-bilim-felsefe-ahlak ilişkisine nötr veya negatif bir perspektif ile yaklaşılmasıdır. Bu alanda yapılacak nitelikli çalışmaların artmasıyla bu durumun düzeleceğini ve Ahmet Mithat Efendi gibi birçok Osmanlı aydınının eserlerinin ve görüşlerinin insanların takdirine sunulacağını düşünüyoruz.

Kaynaklar

- Adıvar, Adnan, *Tarih Boyuca İlim ve Din*, 2. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Ahmet Mithat Efendi, *Acayib-i Âlem*, Haz. Nurullah Şenol, İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2004.
- Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyyeye Müdâfa'a*, Haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2012.
- Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, Haz: Fazıl Gökçek, İstanbul: Oğlak Yayınları, 1996.
- Ahmet Mithat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar*, Haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berктаş, İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Ahmet Mithat Efendi, *İki Hud'akar*, Haz. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001.
- Ahmet Mithat Efendi, *İstibşar*, 1. Baskı, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası 1893.
- Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, Haz. Ali Şükrü Çoruk-M. Fatih Andı-Kazım Yetiş, Ankara: TDK Yayınevi, 1992.
- Ahmet Mithat Efendi, *Menfa*, Haz. Handan İnci, İstanbul: Arma Yayınları, 2002.
- Ahmet Mithat Efendi, *Müşahadat*, Haz. Necmettin Turinay, İstanbul: MEB Yayınevi, 2003.
- Ahmet Mithat Efendi, *Nizâ-ı İlm ü Din*, 1. Baskı İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1896.
- Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, Haz., Erol Ülgen, Ankara: TDK Yayınevi, 2000.
- Ahmet Mithat Efendi, *Tarih-i Edyan*, İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1913.
- Akgün, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir: Selçuk Yayınları, 1987.

- Bayrakdar, Mehmet, *Din Felsefesine Giriş*, Ankara: Fecr Yayınları, 1997.
- Coşkun, Kemal, *Ahmet Mithat'ın Eserlerinde Dini ve Toplumsal Temalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2006.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara: TTK Yayınevi, 1991.
- Dalkılıç, Bayram, *Türkiye’de Din Felsefesine Doğru*, Konya: Kendözü Yayınları, 2000.
- Demir, Ahmet İshak, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Gerçek Hayat Yayınları, 2001.
- Erbay, Erdoğan, Utku Ali, *Ahmet Mithat Efendi, Felsefe Metinleri*, İstanbul: Babil Yayınları, 2002.
- Evans, C. Stephan, Mamis, Zachary, *Din Felsefesi*, Çev. Ferhat Akdemir, Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: Hece Yayınları, 1986.
- Kudret, Cevdet, *Ahmet Mithat*, Ankara: TDK Yayınevi, 1967.
- Okay, M. Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Ankara: MEB Yayınevi, 1975.
- Okay, M. Orhan, “Edebiyat Teorisi, Tenkit ve Ahmet Mithat Efendi”, İstanbul: *Dergâh Dergisi*, Ocak 2006.
- Okay, M. Orhan, *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Okay, M. Orhan, “Ahmet Mithat Efendi”, İstanbul TDV *İslam Ansiklopedisi*, s.100-103, c: II, 1989.
- Okay, M. Orhan, “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İrcica Yayınları, 1999.
- Tanıllı Server, *Voltaire ve Aydınlanma*, İstanbul: Adam Yayınları: 1994.
- Tunaya T. Zafer, *Türkiye’nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2004.
- Us, Hakkı Tarık, *Ahmet Mithat’ı Anıyoruz*, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1955.
- Ülken, H. Ziya, “Türkiye’nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri”, Ankara: AÜİFD, s. 27-30, c: XI, 1963.
- Ülken, H. Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya: Selçuk Yayınları, C: II, 992.
- Ülken, H. Ziya, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1976.
- Ülken, H. Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul: Vakıf Matbaası, 1935.
- Yazgıç, Kamil, *Ahmed Midhat Efendi Hayatı ve Hatıraları*, İstanbul: Tan Matbaası, 1940.
- Zekâ Semih, “Letaif-i Rivayat’ta Felsefi Düşünceler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: IX Sayı: 43 Nisan 2016 ss. 545-555

An Ottoman Highbrow Ahmet Mithat Efendi and his Some Philosophical Views

Abstract

With political reforms, the differentiation between the philosophy and the religion occurring as a reflection of positivism led to the arguments of these two phenomenon in different courses. In Ottoman modernization hat the highbrows were interested in positive or religious disciplines, the relationship between religion and philosophy found a chance to be discussed with different aspects considering the period lived. The philosophers of chaotic period tried to find a solution to these problems in terms of both traditional and modern aspects. Some by writing, some by seeking to go to Europe to explore how they could transfer what they learned there, and others by questioning the past, reflect the pursuit of getting out of the current chaotic situation. Ahmet Mithat Efendi who is actually known as a man of letters in our literature lived in the last period of Ottoman Empire when political, economic, religious, internal, moral and intellectual crises were at their zenith. In this article, we are going to study Ahmet Mithat Efendi living radical changes in his world of thought, drawing attention with his conformist and pragmatist attitude, and leaving works in the philosophy, history, economic, religion, education etc. fields. Even though mentioning his literature because of his expertness field is not our study area, in some of his literary works, his views about religion and philosophy catch the attention. Ahmet Mithat Efendi refuses that philosophy leads to atheism and irreligiousness in contrast to some Ottoman highbrow. He tried to prove this by adducing some philosophers who lived in our civilization and some religious arguments. His moral understanding consists of not only religious but also traditional and pragmatic features. He claims that naturalism and positivism coming from the West damages structure of Turkish family and its moral because of the fact that positivism and naturalism they neglect spiritual side of human. In this opinion, even the reason why suicide spread in Europe and his friend Beşir Fuat committed suicide is such destructive movements like naturalism and positivism. Ahmet Mithat Efendi, in his studies, says by comparing Islamic and European civilization that İslamic civilization had contributed to the humanity in the past. However in his area, while he was sad due to backwardness of Muslims, he claimed that reviving of Turkish Islamic culture without prejudice was the way to get rid of the situation of Muslims. He also claimed that many inventors and scientists had lived in past of Islamic civilization and Muslims could achieve this again with a true Islamic understanding. We are not going to study Ahmet Mithat Efendi's period elaborately in which most intellectual movements were available. The intellectual, who has undergone great changes and transformations in his intellectual life, takes our attention with his direct or indirect views on religion or philosophy in many of his works in fields such as literature, religion history, education and philosophy. In this study, we will examine Ahmet Mithat Efendi's thoughts about religion, philosophy, morality, positivism, materialism, and naturalism and try to evaluate the aims and methods of philosophy.

Keywords: Materialism, Positivism, Morality, Religion, Philosophy